

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

КАБИШ ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.161.2'37

**ЗМІНИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ МАРКОВАНОЇ
ЛЕКСИКИ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2007

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі культури української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор
ШЕВЧУК Світлана Володимирівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач
кафедри культури української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
СТРУГАНЕЦЬ Любов Василівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри методики викладання української
мови і культури мовлення

кандидат філологічних наук
ТОВСТЕНКО Вікторія Ростиславівна,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
старший викладач кафедри української мови та літератури

Захист відбудеться 18 вересня 2007 року о 16. 30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано 02 серпня 2007 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Мова, як відомо, є однією з форм духовної культури народу, безпосереднім виразником його ментальності. Акумуляючи досвід суспільства, забезпечуючи зв'язок між поколіннями та зберігаючи багатовікову пам'ять народу, вона водночас змінюється в просторі й часі, реагуючи на всі зрушення в соціумі й мовній свідомості її носіїв. Найбільш чутливим до модифікацій є лексико-семантичний рівень, на якому позначається дія інтеграційних, глобалізаційних процесів у суспільному житті. З огляду на це проблема семантичної структури слова та лексико-семантичних процесів постійно перебуває в колі інтересів багатьох науковців. Проблеми лексичної семантики в різний час розглядали такі лінгвісти, як О. Потебня, Г. Пауль, С. Ульман, Є. Найда, В. Виноградов, Л. Васильєв, В. Звегінцев, Й. Стернін, О. Смирницький, Д. Шмельов, Г. Уфимцева, Ю. Апресян, Ю. Караулов, Л. Новиков, Е. Кузнецова та ін.

В українському мовознавстві дослідженню лексичного значення, історичних змін у словниковому складі, семантичних зв'язків між словами присвятили свої праці Л. Булаховський, В. Ващенко, В. Русанівський, Л. Лисиченко, О. Тараненко, М. Кочерган та ін.

Постійний і безперервний розвиток лексичного складу мови, його кількісні та якісні зміни (актуалізація й пасивізація, неологізація й архаїзація, з'ява й зникнення слів та окремих значень) особливо активізуються в періоди докорінних змін у суспільстві. В українській мові ці процеси активно відбувалися як на початку, так і в кінці ХХ століття, продовжуються модифікації національного лексикону й нині, адже лексико-семантична система зазнала впливу екстралінгвальних чинників – перетворень у соціально-політичному, економічному, науково-технічному, культурному житті суспільства; відбулася зміна масової свідомості та переоцінювання попередньої історії. Переорієнтація суспільної свідомості, звільнення від ідеологічних штампів і нашарувань, піднесення соціального престижу української мови сприяли розширенню її комунікативних функцій та актуалізували нові тенденції мовного розвитку.

Останнім часом дослідження проблем функціонування різних груп лексики посідає чільне місце в українському мовознавстві. Помітно зростає кількість публікацій із лексичної семантики, що стали випробою нових концепцій і наукових пошуків. Вивчаються якісні зміни в лексико-семантичній системі сучасної української мови, зокрема явища семантичної деривації (В. Жайворонок, І. Самойлова, Т. Бевз, Д. Мазурик), актуалізація та пасивізація лексики (О. Стишов, Л. Струганець), ревіталізація, або відродження слів, які перебували на периферії лексико-семантичної системи (Л. Мацько, О. Муромцева, М. Дудик), внутрішньомовні й позамовні чинники, що детермінують мовні зміни (С. Семчинський).

Актуальність дослідження. Сучасні тенденції до відтворення лексики української мови відповідно до літературних норм, інтелектуалізація й демократизація суспільного життя зумовили активне вживання різних груп маркованої лексики, актуалізація яких на сучасному етапі – цілком закономірне явище, адже процеси відродження мови вимагають нових лексичних засобів, а також переоцінювання й відтворення вже наявних у мові слів. Саме в групах маркованих лексем унаслідок семантичного й стилістичного переосмислення відбуваються активні міграції лексичних одиниць від периферії до ядра, і навпаки – від ядра до периферії лексичної системи, за рахунок маркованих слів збагачується національний лексикон.

Проте, незважаючи на актуальність цієї проблеми, і дотепер відсутні наукові праці, які б повно висвітлювали ці процеси, а предметом вивчення стали не окремі групи слів, обмежених у вживанні

(О. Тараненко, Л. Ставицька, Р. Бесага, Г. Гайдученко, Б. Коваленко, Н. Пуряєва В. Товстенко, Н. Шовгун та ін.), а маркована лексика загалом. Зокрема існує нагальна потреба системного аналізу стилістичних і семантичних модифікацій маркованих лексем та визначення тенденцій у зміні їх функціонування шляхом зіставлення загальномовних лексикографічних праць української мови ХХ – початку ХХІ століття.

Актуальність обраної теми зумовлена ще й тим, що в сучасному мовознавстві чітко не визначено поняття „маркована лексика”, що можна пояснити різноплановістю підходів до її тлумачення в лінгвістичних дослідженнях, невпорядкованістю стилістичних позначень у різних словниках, відмінностями у виділенні тих чи інших груп маркованих слів, їх ієрархії та складу.

Цим викликана необхідність теоретично осмислити, узагальнити й доповнити наявні рекомендації щодо стилістичної кваліфікації лексичних одиниць та належності їх до певних груп маркованих слів, а також простежити й дослідити зміни в їх семантичній структурі та функціонуванні. Вивчення шарів лексики, обмеженої з певних причин у вживанні, дасть змогу виявити шляхи лексико-семантичного збагачення української мови, визначити тенденції еволюції лексики, простежити її семантичне наповнення за різних умов функціонування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблемі кафедри культури української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Українська мова в процесі національно-культурного відродження”. Тему дисертації затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 28 вересня 2000 р.) та узгоджено бюро наукової координаційної ради „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 1 від 31 жовтня 2000 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає в системному аналізі змін у семантичній структурі й функціонуванні маркованої лексики на основі зіставлення реєстрів найвагоміших лексикографічних праць української мови ХХ – початку ХХІ століття із застосуванням актуальних понять і методів сучасної лінгвістики.

Досягнення зазначеної мети передбачало розв'язання низки конкретних **завдань**:

- з'ясувати зміст поняття „маркована лексика”;
- визначити чинники, що зумовлюють активне вживання маркованих слів у мовленні;
- скласифікувати марковану лексику й визначити її функціональні параметри;
- встановити мовні й позамовні чинники, які впливають на мовну еволюцію, детермінують якісні зміни в семантичній структурі маркованих лексем та лексики української мови в цілому;
- висвітлити явища актуалізації, пасивізації та денотативно-конотативної переорієнтації окремих груп маркованих номенів;
- проаналізувати модифікації, що відбуваються в семантичних структурах досліджуваних груп слів;
- з'ясувати напрями змін функціонування та стилістичної транспозиції маркованих лексичних одиниць, виявити зміни їх стилістичних характеристик у нормативних словниках української мови.

Об'єктом дослідження стали марковані лексичні одиниці, вилучені шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови в 11-ти томах (К.: Наук. думка, 1970 – 1980) та інших словників української

мови, що виходили друком упродовж XX – початку XXI століття. Для визначення маркованих лексичних одиниць за основу взято репрезентацію лексем у СУМі, оскільки в ньому найповніше представлено стилістичну характеристику й подано семантизацію слів, що дає змогу виокремити марковані номени з-поміж інших слів і дослідити зміни їхнього стилістичного статусу, функціонування та семантичного наповнення. Маркованими вважали лексичні одиниці, подані з відповідними стилістичними ремарками й коментарями, а також лексеми, сферу вживання та конотативне забарвлення яких розкрито в тлумаченнях і цитатах-ілюстраціях.

Картотека дослідження становить 3000 одиниць.

Предмет дослідження – семантичні й стилістичні процеси, що відбуваються в маркованій лексиці української мови, актуалізована, пасивізована та переорієнтована маркована лексика.

Джерела фактичного матеріалу. Для встановлення семантичних та стилістичних модифікацій маркованих лексичних одиниць послуговувалися такими лексикографічними працями: Словником української мови: В 11 тт. (К.: Наук. думка, 1970 – 1980) – СУМ; Великим тлумачним словником сучасної української мови (К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001) – ВТССУМ-2001; Великим тлумачним словником сучасної української мови (з дод. і допов.) (К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005) – ВТССУМ-2005; Словарем української мови за редакцією Бориса Грінченка: У 4-х тт. (К.: Довіра – Рідна мова, 1997) – СГ; Словником іншомовних слів за редакцією О.С. Мельничука (К.: Головна редакція УРЕ, 1985) – СІС-85; Словником іншомовних слів С.М. Морозова й Л.М. Шкарапути (К.: Наук. думка, 2000) – СІС-2000-МШ; Словником іншомовних слів за редакцією Л.О. Пустовіт (К.: Довіра, 2000) – СІС-2000-П; Коротким словником жаргонної лексики української мови Л. Ставицької (К.: Критика, 2003) – КСЖЛУМ та ін.

В окремих випадках враховували мовну практику суспільства, оскільки, як відомо, типовим недоліком будь-якого словника є певне відставання у фіксуванні сучасного мовного стану.

Методи і прийоми аналізу. Для розв’язання поставлених завдань використано такі методи й прийоми дослідження: описовий метод, діахронно-зіставний, метод компонентного аналізу, прийоми класифікації та систематизації лексичного матеріалу. Названі методи й прийоми послідовно залучалися під час зіставлення словникових статей реєстрів різних лексикографічних праць за окремими чи кількома параметрами, для встановлення типології змін семантичної структури маркованого слова, напрямів змін його стилістичного статусу та функціонування.

Наукова новизна полягає в тому, що в дисертаційному дослідженні вперше ґрунтовно, максимально повно описано марковану лексику: подано її визначення, здійснено функціонально-стилістичну класифікацію, з’ясовано функціональні параметри маркованих слів. Досліджено й проаналізовано зміни, які відбуваються в семантичній структурі та функціонуванні окремих груп маркованих лексем, обґрунтовано внутрішньомовні й позамовні чинники, що визначають ці модифікації та впливають на активізацію, переорієнтацію, пасивізацію лексики, перегрупування словника національної мови.

Теоретичне значення. Дисертаційна робота сприяє розв’язанню теоретичних питань лексикології, стилістики, семасіології й культури української мови, систематизації термінологічного апарату розділів українського мовознавства, розвиває вчення про семантичну структуру слова положеннями, які репрезентують сучасні погляди на структурування семантики повнозначного слова. Запропонована

методологія досліджень семантичних та стилістичних процесів на основі кодифікаційних праць може бути перспективною для подальших ґрунтовних лексикографічних студій.

Практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки підручників і посібників з лексикології й стилістики сучасної української літературної мови для вищої та середньої школи, а також для створення спеціальної наукової літератури. Розкриття через тлумачення основних значень і відтінків значень й опис функціонування маркованих слів може використовуватися в лексикографічній практиці під час укладання словників різних типів.

Апробація роботи. Окремі розділи й усю дисертацію обговорено на засіданнях кафедри культури української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні результати дослідження висвітлено в доповідях на звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, наукових семінарах кафедри культури української мови (2001 – 2007 рр.), на Всеукраїнській науковій конференції „Сучасні тенденції розвитку слов’янських мов” (присвяченій пам’яті М.М. Пилинського) (Київ, 18-19 грудня 2002 р.), на Міжнародному конгресі „Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” (Київ, 20-21 жовтня 2005 р.), на ІХ Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2006 р.), на ІІ Всеукраїнській науковій конференції „Сучасні орієнтири філологічної науки” (Херсон, 17-18 травня 2007 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень та дидактичні особливості викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі” (Львів, 31 травня -1 червня 2007р.).

Матеріали дисертаційного дослідження використано під час викладання української мови студентам Педагогічного коледжу при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 51 від 28.03.2007), студентам Київського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 19.04.2007), учням спеціалізованої школи № 214 м. Києва (довідка про впровадження № 42 від 27.03.2007).

Публікації. Зміст роботи викладено у 8 одноосібних публікаціях, із них 7 надруковано у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної й довідникової літератури (314 найменувань) та додатка. Обсяг основного змісту дисертації – 206 с., загальний обсяг роботи – 234 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У „**Вступі**” обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету й завдання дослідження, з’ясовано теоретичне й практичне значення роботи, її наукову новизну.

У першому розділі – „**Теоретичні засади семантичного аналізу маркованої лексики**” – з’ясовано зміст поняття „лексичне значення слова”, визначено його компоненти й типи лексичних значень, розмежовано поняття „семантична структура слова” та „структура значення слова”, схарактеризовано типи семантичних модифікацій, встановлено мовні й позамовні чинники, що впливають на еволюцію лексичного складу мови, детермінують якісні зміни в семантичній структурі маркованих слів.

Найскладніша в лінгвістиці – проблема сутності лексичного значення слова. Представники різних мовознавчих галузей, шкіл і напрямків неоднаково підходять до її розв'язання, по-різному трактуючи лексичне значення. Серед усіх підходів до визначення лексичного значення слова (реляційних, функціональних, субстанціональних), запропонованих ученими, найпоширенішим у мовознавстві є субстанціональний, згідно з яким лексичне значення – це відображення предмета, явища чи відношення у свідомості, що входить у структуру як внутрішня його сторона (О. Смирницький).

Субстанціональне розуміння лексичного значення слова виходить з того, що значення – це явище, яке можна розкласти на складники й описати як сукупність ознак. Лексичне значення слова є формою узагальненого відображення дійсності, що конкретизується в окремих мовленнєвих актах, і є комплексним поєднанням предметної віднесеності слова, понятійної співвіднесеності, що становлять власне семантичний аспект; його парадигматичних характеристик і синтагматичних властивостей, що представляють синтаксичний аспект; прагматичних характеристик, які репрезентують прагматичний і стилістичний аспекти; емпіричного компонента й фонових характеристик слова (О. Тараненко, А. Висоцький).

Компоненти лексичного значення слова, крім конотативного, описано досить ґрунтовно й не підлягають суттєвому дослідженню. Конотативному компонентові теж присвячено низку досліджень, особливо наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття (Н. Бойко, Т. Богорад, В. Говердовський, О. Григор'єва, Й. Стернін, В. Телія та ін.), однак проблему конотації й нині однозначно не витлумачено.

У дисертації термін „конотація” вживається у вузькому розумінні: у складі конотації виділено такі компоненти, як експресивність, емоційність, оцінність та образність. Конотативний компонент розглядається як додатковий, факультативний елемент лексичного значення слова.

У дослідженні розмежовано поняття „семантична структура слова” й „структура значення слова”. Семантична структура слова – це сукупність значень (лексико-семантичних варіантів (ЛСВ)), що перебувають у відношеннях семантичної похідності. Центром семантичної структури слова є головне (номінативне) значення, найменш залежне від оточення й контексту.

Структура значення слова – це сукупність сем, які можна виділити в окремому значенні, в окремому ЛСВ. Семема – не проста сукупність не пов'язаних між собою певними відношеннями сем, а одиниця, що складається з нерівноправних і нерівноцінних компонентів, які перебувають в ієрархічних відношеннях. Класифікація складників семеми (сем) здійснюється за різними ознаками: за відношенням до системи мови – *узуальні й оказіональні, системні й особистісні, диз'юнктивні й інваріантні*; за розпізнавальною силою – *інтегральні й диференційні*; за ступенем яскравості – *яскраві й слабкі*; за характером виявлення – *емпліцитні й імпліцитні*; за характером конкретного змісту – *постійні й можливі*; за відношенням до акту мовлення – *актуалізовані й неактуалізовані* (Й. Стернін).

Зіставлення тлумачення слів, репрезентованих у словниках різних часових зрізів, дає підстави для виокремлення таких основних типів змін семантичної структури лексичних одиниць: 1) ускладнення семантичної структури; 2) спрощення семантичної структури; 3) розвиток і зникнення омонімії; 4) модифікації значення через субституцію.

Основними типами розвитку лексичних значень є їх розширення, звуження, метафоризація й метонімізація. Модифікації значення слова можуть бути як однотипними (утворення чи аугування значень), так і різнотипними (комплексними), що супроводжуються іншими семантичними чи стилістичними процесами.

Розвиток національного лексикону зумовлений позамовними й внутрішньомовними чинниками, що перебувають у тісній взаємодії.

У другому розділі – „**Функціональні параметри маркованої лексики сучасної української мови**” – з’ясовано зміст поняття „маркована лексика”, подано її визначення, здійснено повну функціонально-стилістичну класифікацію й встановлено чинники, що зумовлюють уживання маркованих слів.

Лексика української мови – складне й багатогранне явище: у її лексичному складі поряд зі словами загальноживаними функціонують лексичні одиниці, використання яких обмежене й спеціалізоване. Марковану лексику можна схарактеризувати як лексику, обмежену у функціонуванні й протиставлену своїми диференційними ознаками активному, загальноживаному, нейтральному номінативному складу мови.

У сучасній лінгвістичній літературі на позначення маркованої лексики зазвичай послуговуються термінами „стилістично забарвлена лексика”, „стилістично маркована лексика” або вживають їх як синоніми до терміна „маркована лексика”. Проте не всі слова, диференційовані у функціонуванні (наприклад, застарілі, діалектні, жаргонні), мають постійне стилістичне забарвлення. Уживаючись у певних контекстах, із певною стилістичною настановою, вони виступають стилістично маркованими, а поза контекстом характеризуються часовою, територіальною або соціальною віднесеністю й виконують номінативну функцію. Поняття „маркована лексика” набагато ширше, ніж „стилістично маркована лексика”: марковані лексеми несуть будь-яку супровідну, додаткову інформацію (до лексичного й граматичного значення) про сфери вживання, часову віднесеність, емоційно-експресивне забарвлення або функціонально-стильове використання лексичних одиниць.

У роботі термін „стилістично маркована лексика” вживається на позначення двох груп лексичних одиниць: тих, що функціонують у певних стильових різновидах української мови, та тих, що мають у своєму лексичному значенні конотативний компонент.

У мовознавчій літературі запропоновано кілька принципів характеристики й класифікації маркованих лексичних одиниць (стилістично маркованих, стилістично зумовлених, стилістично забарвлених) – праці О. Тараненка, Н. Хруцької, О. Єфімова, Ю. Скребнева, О. Петрищевої, М. Кожиної та ін.). Синтезуючи погляди, вироблені в лінгвістиці, виокремлюємо такі групи маркованих слів: 1) **стилістично марковані** – за належністю до певних функціональних стилів і наявністю емоційно-експресивного забарвлення; 2) **хронологічно марковані** – з погляду історичної перспективи; 3) **територіально марковані** – з погляду територіальної обмеженості; 4) **соціально марковані** – за ознакою віднесеності лексичних одиниць до словникового запасу певних соціальних груп людей.

Подана в дисертації класифікація, як і інші класифікації, є дещо умовною, тому що зазначені ознаки можуть поєднуватися в одних і тих самих словах і взаємодіяти між собою. Підтвердженням цього є кодифікація деяких лексем із подвійним чи навіть потрійним маркуванням: *благочестивий* „книжн., заст. 1. Який додержується приписів релігії, побожний, набожний... 2. Належний до православної віри...” (СУМ, I, с. 195); *хрунь* „діал. 1. лайл. Свиня; // перен. Груба, підла людина... 2. заст. В Галичині – виборець, який продавав свій голос...” (СУМ, XI, с. 157). У такому випадку до уваги беруться найсуттєвіші стилістичні й функціональні ознаки слів: лексема *благочестивий* визначається як хронологічно маркована, оскільки вона характеризується часовою віднесеністю і з погляду сучасної норми є застарілою, хоча перша ремарка

(*книжн.* – книжне слово) вказує на належність її протягом певного періоду функціонування до стилістично (функціонально) маркованої лексики; слово *хрунь* розглядається в складі територіально маркованої лексики, бо емоційно-експресивне забарвлення (у 1 знач.) та часову характеристику (у 2 знач.) воно має в системі діалектного, а не літературного мовлення.

У складі маркованої лексики виокремлено **комбіновані марковані** слова, у семантичних структурах яких об'єднано значення, що належать до різних груп маркованої лексики: *безум* „1. *поет.* Те саме, що безумство... 2. *діал.* Безумець...” (СУМ, I, с. 151); *візитація* „1. *заст.* Візит... 2. *спец.* Перевірка документів і вантажу підозрілого чужого судна” (СУМ, I, с. 668), та **частково марковані** лексичні одиниці, що мають нейтральні прямі номінативні й похідні (з погляду сучасної норми) марковані значення: *бублик* „1. *Круглий крендель із заварного тіста, що має форму кільця...* 2. *розм.* Рувьове колесо автомашини...” (СУМ, I, с. 244). Частково марковані лексеми в дослідженні не розглядаються.

Стилістично маркована лексика представлена двома групами слів – функціонально маркованими й конотативно маркованими. До функціонально маркованої лексики належать лексичні одиниці, що вживаються в **науковому** (загальнонаукові й галузеві терміни, науково-технічні професіоналізми: *монографія, дефініція, орфографія, морфема*), **офіційно-діловому** (адміністративно-управлінська, юридична та дипломатична термінологія: *протокол, заявник, алібі, кодекс, комюніке, пакт, декларація*), **публіцистичному** (публіцистичні терміни, суспільно-політична лексика й термінологія: *інтерв'ю, репортаж, депутат, партія*), **художньому** (поетичні, народнопоетичні та фольклорні слова: *багрянь, златолав, Морозенко, змієборець*), **конфесійному** (конфесійна лексика й термінологія: *митрополія, апостол, архієрей, митра, скуфія*), **розмовному** (власне розмовні слова: *комуналка, заліковка, компромат*) стилях української мови, та **загальнокнижні** (книжні) лексичні одиниці (*благовіст, предковічний, древній*).

Конотативно маркована лексика репрезентована словами, у лексичному значенні яких, крім об'єктивно-понятійного значення, є компоненти, що мають суб'єктивний характер: емоційність, експресивність, образність, оцінність (*хапуга, шелепнутися, остолоп, карга*). Відповідно до емоційно-експресивного забарвлення конотативно маркована лексика поділяється на позитивно й негативно забарвлену. Позитивний емоційний заряд несуть урочисті, високі, риторичні слова, лексичні одиниці з емоційною оцінкою схвалення, пестливості та деякі жартівливі лексеми: *вселюдський, нездоланий, кара, бабусенька, дитинча, благовірний (чоловік)*. Негативну оцінку мають просторічні слова, що розрізняються за ступенем зниженості – від жартівливо-іронічного, фамільярного відтінків до грубого, вульгарного (експресивне просторіччя): *шелепнутись, баньки, шкапа*.

У складі конотативно маркованої лексики розглянуто слова різних тематичних груп, які за радянського періоду через ідеологізацію суспільства було поділено на „наші” й „чужі”. У дослідженні розрізняються конотативно марковані лексичні одиниці, що функціонували за СРСР для позначення зарубіжних явищ і понять із галузі ідеології, політики, економіки, мистецтва, культури тощо, та функціонально марковані слова, уживані в цих сферах.

Конотативно марковані лексеми в лексикографічних працях радянського періоду в тлумаченнях або цитатах-ілюстраціях до них мали оцінні визначення прогресивний – реакційний; соціалістичний, комуністичний – буржуазний; реалістичний – антиреалістичний; матеріалістичний – ідеалістичний тощо: *авангардизм* „умовна назва багатьох антиреалістичних течій у літературі й мистецтві 20 ст.” (СІС-85, с. 13). Функціонально марковані лексеми вказували лише на наявність реалій і явищ у певних країнах і не несли

додаткових оцінних конотацій: *банкiр* „у капіталістичних країнах – власник банку або акціонер, що володіє великою кількістю банківських акцій...” (СУМ, I, с. 101).

Територіально маркована лексика представлена словами, що мають чітко виражену діалектну віднесеність, – діалектизмами: *пательня* (*сковорода*), *пищавка* (*сопілка*), *плай* (*стежка в горах*), *вишар* (*торішня трава*).

До хронологічно маркованої лексики віднесено застарілі слова (історизми й архаїзми): *воласть*, *губернія*, та неологізми: *бігборд*, *очільник*.

У складі соціально маркованої лексики об'єднано лексичні одиниці із арго, жаргонів, сленгу, професійної лексики (професійно-виробничої та професійно-жаргонної), неекспресивного просторіччя та суржику: *висулька* (*яблуко*), *швилка* (*робота*), *бабки* (*гроші*), *дирик* (*директор*), *летьоша* (*лейтенант*), *балабайка* (*балалайка*), *самольот* (*літак*), *строїти* (*будувати*). Спільною рисою зазначених груп слів є обмеженість соціальної основи: вони виступають засобом спілкування окремих професійних, соціальних та вікових груп людей.

У третьому розділі – „**Лексико-семантичні процеси в маркованій лексиці сучасної української мови**” – досліджено й проаналізовано зміни, що відбуваються в семантичній структурі й функціонуванні маркованої лексики української мови, зокрема явища актуалізації, пасивізації, денотативної та конотативної переорієнтації маркованих слів, процеси ускладнення, спрощення семантичної структури, розвитку й зникнення омонімії, зміни значення через субституцію.

Сучасний розвиток української мови визначається особливо активним функціонуванням різних груп маркованої лексики. Найпродуктивнішою щодо функціонального відродження виступає стилістично маркована лексика (функціонально та конотативно маркована), оскільки ця група є найбільшою за своїм кількісним складом і найактуальнішою на сучасному етапі розвитку української мови. У новітню добу переосмислилися й „по-новому” почали вживатися суспільно-політичні, економічні слова та терміни: *державність*, *національний*, *суверенітет*, *маркетинг*, *інвестор*, *дилер* тощо.

Продовжується процес поповнення загальнозживаної мови функціонально маркованими словами з галузі медицини, військової справи, спорту, будівництва, біології, екології, техніки, культури й мистецтва тощо. За останні десятиліття ХХ століття – на початку ХХІ століття ввійшли до активного словникового складу такі слова: *діагноз*, *терапія*, *реанімація*, *рейтинг*, *амортизатор*, *клімат* та ін.

У незалежній Україні відбувається відродження релігій і церков, відповідно відновлюється й значна кількість конфесійних слів і термінів: *храм*, *костел*, *мечеть*, *синагога*, *монастир*, *Водохреца*, *Різдво*, *літургія*, *єпископ*, *патріарх*, *ігумен* та ін. Крім традиційних релігій, поширилися й інші релігійні течії, секти й віровчення, тому відповідно актуалізуються й слова на їх позначення: *адвентизм*, *кришнаїзм*, *соцініанство*, *буддизм*, *волхв* тощо.

Процеси відродження української мови, розвиток її літературної форми вимагають нових лексичних засобів, а також відтворення слів, наявних у мові, тому численну групу серед актуалізованої лексики становлять хронологічно марковані лексичні одиниці, зокрема застарілі слова (історизми й архаїзми): *есдек*, *непман*, *панцерник*, *фундація*, *благодійник*, *амбасада* та ін.

Одночасно зі з'явою спостерігається активізація неолексем, розширення сфери функціонування багатьох з них. Активно вживані в сучасній українській мові лексичні інновації репрезентують різні сфери життєдіяльності людини: побут (*жалюзі*, *фритюрниця*, *джакузі*), сферу медицини (*натуропатія*,

фітотерапія, кріотерапія), мистецтва та культури (*рейв, техно, постер*), спорту (*сноуборд, болід*) тощо. Окремі неологізми вже включено до реєстрів сучасних лексикографічних праць: *кіборг* „Кібернетичний організм; пристрій у якому певною мірою здійснено симбіоз фізичних та інтелектуальних здібностей людини й технічних засобів автоматики” (ВТССУМ-2001, с. 427).

Активний процес дистанціювання від російської мови, прагнення до відтворення власне української лексики зумовили відродження низки функціонально маркованих власне розмовних лексичних одиниць, що своєю семантикою та структурою несуть характерні ознаки української мови: *гостина, приймальня, головнокомандувач, малярство, з'ява*, та територіально маркованих слів, зокрема тих, що вживаються в західноукраїнській мовній практиці: *зверхник, вислід, наклад, наразі, кав'яр, філіжанка, цитрина* тощо.

Демократизація й лібералізація української мови спричинили активне послуговування розмовними конотативно маркованими лексичними одиницями (жартівливими, зневажливими, вульгарними, іронічними) та соціально маркованими словами: *дружбан, прикид, вдулятися, лох* та ін.

Унаслідок активізації відбувається нейтралізація маркованих лексем, що вже частково відображено в сучасних словниках української мови: лексична одиниця *фундація* в СУМі кваліфікується як застаріла, а у ВТССУМ-2001 як нейтральна; слово *амбасада* в СУМі фіксується з ремаркою *заст.* (застаріле слово), а у ВТССУМ-2001 – без стилістичного позначення

Докорінні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни в Україні привели й до пасивізації значного масиву лексики. Більшість лексичних одиниць, що перемістилися на периферію мовного вживання, належать до так званих радянців – номінацій, що позначали стару суспільно-політичну й економічну системи. У кінці ХХ – на початку ХХІ століття відбувається процес їх масової архаїзації, про що свідчать сучасні словники: лексеми *радгосп, суботник, піонервожатий, п'ятирічка* в СУМі подаються без стилістичного маркування, а ВТССУМ-2001 кваліфікує їх як історизми, фіксуючи з ремаркою *іст.* (історія).

Одним із способів номінації є використання переорієнтованих слів, тобто лексем, які вживалися в українській мові для позначення зарубіжних, найчастіше західних, та дореволюційних денотатів. Процеси переорієнтації найбільше охопили хронологічно та стилістично (функціонально й конотативно) марковану лексику, зокрема слова, що нині маніфестують різні сфери суспільної діяльності українців: економіку (*акциз, іпотека, санація*), політику (*президент, парламент, опозиція*), адміністративне управління й керівництво (*департамент, мерія, чиновник*), науку, мистецтво, культуру (*авангардизм, модернізм*), освіту (*коледж, гімназія, колегіум*), побут (*консьєрж, покоївка, гувернантка*), сферу розваг (*антреприза, імпресаріо, казино, кабаре*).

Процес денотативної переорієнтації маркованих номенів не відбувається „сам собою”, а зазвичай супроводжується іншими семантичними трансформаціями, зокрема процесами деідеологізації та зміни конотативного статусу лексем. Значна кількість конотативно маркованих слів змінили негативне чи позитивне оцінне значення на нейтральне. Пор.: *центризм* „ворожа марксистові-леніністові опортуністична течія...” (СІС-85, с. 916) – *центризм* „течія у політиці, що прагне зайняти проміжне положення між реформістською та консервативною течіями” (ВТССУМ-2001, с. 1360).

У зв'язку з критичним переосмисленням суспільством явищ минулого й сучасного окремі лексичні одиниці змінили конотативний негативний чи позитивний статус на кардинально протилежний: *соціалізм* „1) Вчення про суспільство, в якому немає експлуатації людини людиною, соціального гноблення і

утверджено соціальну рівність; збірна назва різних соціалістичних учень. 2) Перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації... Вищим етапом с. на цьому шляху є розвинуте соціалістичне суспільство, яке характеризується високим рівнем розвитку економіки, високим ступенем зрілості соціальних відносин, зміцненням соціальної та ідейно-політ. єдності народу, союзу робітничого класу і селянства” (СІС-85, с. 778) – *соціалізм* „суспільний лад, основу якого становить державна власність на засоби виробництва, жорсткий державний контроль за економікою та всіма видами суспільного життя при одночасному декларативному проголошенні принципів свободи, рівності, соціальної справедливості” (СІС-2000-П, с. 850).

Переосмислення й переоцінювання реалій позамовної дійсності й пов’язаних із цим внутрішніх мовних ресурсів зумовлюють процеси ускладнення семантичної структури маркованих лексем, творення нових значень і відтінків значень та зміну їх стилістичних характеристик.

Найбільшу групу серед маркованих слів, які розширили свою семантичну структуру, становлять лексеми з множини функціонально маркованої лексики, що вживаються в книжних стилях сучасної української мови. Ускладнення семантичної структури більшості функціонально маркованих лексичних одиниць наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів відбувається внаслідок дії процесів ретермінологізації (перенесення готового терміна з однієї царини в іншу з повним або частковим переосмисленням) і детермінологізації: термін *аритмія*, зафіксований у СУМі й СІС-85 з семантикою „порушення нормального ритму серця” почав функціонувати в літературознавстві зі значенням „2) *літ.* Порушення віршового ритму, не помічене автором, або застосоване навмисно як версифікаційний прийом” (СІС-2000-П, с. 110); лексема *камікадзе* „японські пілоти, мінери тощо – смертники під час Другої світової війни” (СІС-2000-П, с. 496) розширила сферу свого функціонування за рахунок розвитку нового переносного значення – „2. *перен.* Про того, хто ризикує чимось важливим, суттєвим” (ВТССУМ-2001, с. 412).

Окремі лексеми зазнають впливу двох протилежних процесів – детермінологізації та термінологізації (після повної або часткової їх детермінологізації): спортивний термін *раунд* „у боксі частина матчу, 3-хвилинний проміжок часу, протягом якого відбувається бій” (СІС-85, с. 706) переосмислився й, окрім відомої семантики, почав уживатися з переносним узагальненим значенням – „2. *перен.* Етап, період” (ВТССУМ-2001, с. 1016). Найсучасніші словники української мови засвідчують долучення інноваційного значення, що функціонує в царині музики – „3. *муз.* Невеликий і нескладний безкінечний канон в унісон або в октаву з рівними віддалями вступів голосів” (ВТССУМ-2005, с. 1202).

Функціонально марковані слова можуть трансформувати семантику в системі літературної мови й одночасно (після модифікації значення в тому чи іншому соціолекті) розширювати її в лексиконі малих соціальних груп: спортивний термін *аут* „у спортивних іграх – переліг м’яча, шайби і т. ін. за межу, встановлену правилами гри” (СУМ, I, с. 72) набув нового значення, що функціонує у сфері спорту – „2. Команда судді на рингу, яка означає, що боксер у нокауті” (ВТССУМ-2001, с. 28). Спільні семи „кінєць”, „припинення чогось” покладено в основу ще двох значень, сформованих у соціолектах: „1. *мол., крим.* Крах, провал. 2. *комп.* Збій у роботі операційної системи” (КСЖЛУМ, с. 34).

На відміну від функціонально маркованих лексичних одиниць, які репрезентують науковий, офіційно-діловий, публіцистичний стилі сучасної української мови, більшість лексичних одиниць конфесійного стилю в процесі функціонування детермінологізувалися. Потрапивши в смислове оточення

загальноживаної лексики, багато з них розвинули й закріпили за собою нові лексичні значення: лексема *неофіт* „Неофитъ” (СГ, II, с. 553) розширила семантичну структуру та семантичний обсяг за рахунок розвитку переносного значення „2. *перен.* Новий прихильник якого-небудь учення, суспільного руху або новак у чому-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 610).

Розмовні функціонально марковані лексичні одиниці є джерелом поповнення інших груп маркованої лексики, зокрема, конотативно маркованої й соціально маркованої. У процесі функціонування розмовні слова можуть термінологізуватися й переходити до розряду книжної функціонально маркованої лексики: лексема *рябуха*, що мала значення „Пестрый предметъ” (СГ, IV, с. 92), почала вживатися ще й зі спеціальним – „3. *спец.* Хвороба тютюну чи махорки, при якій на листках утворюються численні бурі плями, що поступово призводить до відмирання уражених тканин” (ВТССУМ-2001, с. 1092).

Нарощення семантики окремих розмовних конотативно маркованих слів (переважно пестливих) відбулося внаслідок термінологізації, тобто розвитку в їхніх семантичних структурах спеціальних значень, що функціонують у різних терміносистемах: слово *денце* „доньшко. Ум. отъ дно” (СГ, I, с. 367), окрім загальноживаного значення, набуло ще й термінологічного, що виникло внаслідок метафоризації первинного за зовнішньою подібністю – „2. *бот.* Нижня частина цибулин і квіток деяких рослин” (СУМ, II, с. 243).

Розширення семантики хронологічно маркованих слів, як і інших груп лексики, зазвичай відбувається в тісній взаємодії з іншими семантичними та стилістичними модифікаціями: перегрупуванням ЛСВ у семантичній структурі (*аудитор*), розвитком конотативного забарвлення (*бомонд*, *стриптиз*), термінологізацією (*бурса*; *сингл*) та детермінологізацією (*спонсор*). Деякі лексичні одиниці переосмислюються й розвивають інноваційну семантику в соціолектах (*хакер*, *драйв*).

Територіально марковані лексеми розширюють семантичну структуру за рахунок неосемантів, уживаних як у певних діалектах, так і поза межами їх поширення. Номінуючи відомі предмети, явища, процеси тощо (у системі діалектного мовлення), вони можуть ставати назвами нових уявлень і понять й обслуговувати одночасно систему діалектного мовлення та інші підсистеми української мови: слово *прикладка*, що вживалося в діалектному мовленні зі значенням „1. *діал.* Жартівливий, перев. римований вислів, що вставляється в розмову або у відповідний текст; примовка. // *зневажл.* Глузливий, перев. римований дотеп, глузливе прізвисько”, функціонує також як лінгвістичний термін – „2. *лінгв.* Означення, що виражається іменником і узгоджується з пояснюваним словом у відмінку” (ВТССУМ-2005, с. 1118).

Деякі марковані лексичні одиниці під час функціонування втратили одне або кілька значень чи відтінків значень, що зумовило спрощення їх семантичної структури та звуження значеннєвого обсягу. Найактивніше процес архаїзації ЛСВ проходить у хронологічно й територіально маркованих лексичних одиницях, проте такі зміни характерні й для інших груп слів, обмежених у функціонуванні. Зменшення кількості значень маркованих слів відбувається за рахунок елімінації з семантичної структури одного або кількох значень: лексему *дихавиця* СГ кодифікує з трьома ЛСВ: *дихавиця* „1. Удушье, одышка. 2. Запаль у лошадей. 3. Болотистое мѣсто” (СГ, I, с. 385). СУМ маніфестує цю лексичну одиницю з одним значенням – „*зах.* Астма” (СУМ, II, с. 290).

Нерідко спрощення семантичної структури супроводжується різнотипними семантичними змінами: розширенням семантичного обсягу, розвитком нового значення, переінтеграцією ЛСВ, об'єднанням кількох значень в одне. На лексикографічному зрізі СГ / СУМ відбулися різнотипні процеси (архаїзація й

елімінація з семантичної структури 2 ЛСВ і 3 ЛСВ та інтродукція нового ЛСВ) у семантичній структурі слова *бовкун*. У СГ воно кодифікується з трьома ЛСВ: *бовкун* „1) Воль, запряжений въ одиночку. 2. Большой снопъ камышу. Лубен. у. 3) **Танцювати бовкуном**. Танцювать одному” (СГ, I, с. 78). СУМ репрезентує цю лексему з двома ЛСВ, фіксуючи на першому місці з позначенням *діал.* значення, зафіксоване в СГ, а на другому – новоутворене конотативно марковане: *бовкун* „1. *діал.* Віл, якого використовують у роботі без пари. 2. *зневажл.* Про відлюдкувату, мовчазну, похмуру людину” (СУМ, I, с. 206).

Більшість маркованих лексичних одиниць, втративши низку значень, зберегли пряме номінативне значення, що властиво лексиці української мови в цілому.

Розвиток семантики маркованих лексичних одиниць спричиняє й такі семантичні трансформації, як виникнення та зникнення омонімії. Серед омонімічних слів велику частку становлять марковані лексеми: **стилістично марковані**: *бігунок*¹ „*техн.* Деталь механізму, в якому розподіляється струм високої напруги” і *бігунок*² „*розм.* Те саме, що обхідний листок” (ВТССУМ-2001, с. 50); **хронологічно марковані**: *дефензива*¹ „*заст.* Оборона, оборонна тактика у війні” і *дефензива*² „політична поліція і контррозвідка в Польщі в 1918 – 1939 рр.” (СІС-2000-П, с. 348); **територіально марковані**: *метіль*¹ „*діал.* Метелиця (у 1 знач.)” і *метіль*² „*діал.* Метелик (у 1 знач.)” (СУМ, IV, с. 690); **соціально марковані**: *бас*¹ „*мол., муз.* 1. Бас-гітара. 2. Бас-гітарист” і *бас*² „*мол., крим.* Автобус. Від англ. bus” (КСЖЛУМ, с. 41); **комбіновані марковані**: *мання*¹ „*заст.* Сурик” і *мання*² „*діал.* Привид” (ВТССУМ-2001, с. 509).

Омонімії з’являються внаслідок розщеплення семантичної структури багатозначного слова: *нефрит* „1. Запалення нирки у людини й тварин... 2. Мінерал з класу силікатів. Дорогоцінне виробне каміння” (СІС-85, с. 580) – *нефрит*¹ „*мед., вет.* Захворювання нирок у людини й тварини, що характеризується запальним процесом у нирковій тканині” і *нефрит*² „Мінерал із класу силікатів, що може мати зелене, сіре, біле з різними відтінками забарвлення...” (ВТССУМ-2001, с. 620); запозичення з різних мов: *метрика* „Метрическая запись, метрическое свидетельство” (СГ, II, с. 421) – *метрика*¹ „(грец. *μετρίσιον, μέτρον* – міра) – 1) сукупність правил будови вірша й віршування. 2) Сукупність конкретних виявів *метру*² в музиці, акцентних співвідношень звуків і співзвучн. 3) *матем.* Правило, за яким вводяться віддаль між елементами певного матем. простору” і *метрика*² „(польс. *metryka*, від лат. *matricula* – список, виписка) – виписка з метричної книги про дату народження; свідоцтво про народження” (СІС-85, с. 537); творення нових слів: *аспід* „*заст.* Аспідний сланець” (СУМ, I, с. 68) – *аспід*¹ „(від грец. *ΒουρЯт (ΒουρЯдпт)* – отруйна змія) – 1) Рід отруйних змій. Поширений в Америці. Отруту а. використовують у медицині. 2. Переносно аспід – зла, підступна людина” і *аспід*² „(від грец. *ЪБуρЯт (ЪБуρЯдпт)* – яшма) гірська порода, різновид сланцю. Застосовують як покрівельний матеріал” (СІС-85, с. 87).

Процеси зникнення омонімії відбуваються в результаті злиття семантичних компонентів омонімічних слів в одній семантичній структурі та шляхом вилучення зі словників одного з омонімів.

Деякі марковані слова в процесі функціонування повністю (або частково) втратили значення, з яким уживалися на певному етапі розвитку мови, й закріпилися з інноваційною семантикою: СГ репрезентує лексему *рвач* з семантичним наповненням „Тоть, кто рветь, иронически: дантисть” (СГ, IV, с. 8), а в сучасних словниках української мови, воно фіксується з іншим значенням: *рвач* „*розм.* Той, хто намагається одержати за свою працю більше, ніж вона варта, або різними нечесними способами здобути за тих чи інших

обставин якнайбільшу матеріальну вигоду для себе” (ВТССУМ-2001, с. 1017). Нове слово має негативне конотативне забарвлення, проте це не зазначено в лексикографічній праці.

Семантичний розвиток соціально маркованих лексичних одиниць відбувається за загальномовними законами семантичної еволюції слів. Нові значення постають унаслідок метонімічних та метафоричних перенесень. У іншому мовному середовищі нейтралізуються семи, пов’язані із діяльністю певної соціальної групи, та розвиваються нові, нерідко узагальнені значення: *шобла /шобло* „1. крим. Зборище злодіїв, повій” → „2. мол.; жарт. Компанія” (КСЖЛУМ, с. 305).

Досить часто соціально марковані слова набувають в іншому соціолекті невластивих йому значень, тобто спостерігається омонімія однотипних лексичних одиниць.

ВИСНОВКИ

1. Лексика української мови поділяється на дві групи слів, які вступають між собою в певні опозиції. До першої групи належать загальномовні, стилістично нейтральні (міжстильові), активні на певному етапі розвитку мови лексичні одиниці, що вживаються усіма носіями мови без обмежень, у будь-якому різновиді мовлення. Другу групу репрезентують марковані слова, обмежені з певних причин у функціонуванні й протиставлені своїми диференційними ознаками активному, загальномовному, стилістично нейтральному номінативному складу мови. Марковані лексеми несуть супровідну, додаткову інформацію (до лексичного й граматичного значення) про сфери вживання, часову віднесеність та функціонально-стилістичне використання лексичних одиниць.

2. Дослідження стилістичної кваліфікації лексичних одиниць сучасної української мови на матеріалі аналізу лексикографічних стилістичних позначень, коментарів, цитат-ілюстрацій, тлумачень, що використовуються в нормативних словниках, зокрема в СУМі, дає можливість за певними ознаками об’єднати марковані слова й виокремити такі їх групи: 1) за належністю до певних функціональних стилів і наявністю емоційно-експресивного забарвлення – *стилістично марковані*. Ця група охоплює найбільшу кількість лексичних одиниць. У її складі виділяються *функціонально марковані* лексичні одиниці, що співвідносяться з функціональними стилями української мови, та *конотативно марковані* слова, що не тільки називають певні явища, поняття й реалії, а й певним чином характеризують їх, відображають емоційне, експресивне, оцінне ставлення людей до названого; 2) з погляду історичної перспективи – *хронологічно марковані*; 4) за ознакою віднесеності лексичних одиниць до словникового запасу певних соціальних груп людей – *соціально марковані*; 5) *комбіновані марковані* – лексеми, у семантичних структурах яких об’єднано значення, що належать до різних груп маркованої лексики.

3. Активна взаємодія екстра- й інтралінгвальних чинників сприяє розширенню та збагаченню словникового складу української мови та його функціональному перегрупуванню. Досліджувані джерела переконливо засвідчують, що в сучасній українській літературній мові останніх десятиліть відбуваються два протилежні процеси: переміщення значної кількості маркованих лексичних одиниць із периферії лексико-семантичної системи (стилістично, територіально, хронологічно, соціально маркованих) до її ядра й одночасно пересування на периферію мовного вжитку неактуальних лексичних номінацій (здебільшого функціонально й конотативно маркованих слів, так званих радянізмів, радянських ідеологем, що позначали

властиві радянському суспільству реалії, явища й поняття, та окремих хронологічно маркованих лексичних одиниць).

Актуалізація маркованих слів у сучасній українській мові пов'язана з різними за своєю природою тенденціями: прагненням до інтелектуалізації мови, що зумовлює активне вживання книжної стилістично маркованої лексики (як функціонально, так і конотативно забарвленої: економічної, суспільно-політичної, юридичної, медичної, спортивної, військової, конфесійної), з одного боку, та посиленою увагою до лексики, яка є засобом національної ідентичності й самобутності (територіально маркованої (в основному слів, характерних для західноукраїнської мовної практики та мови української діаспори), хронологічно маркованої й розмовної функціонально забарвленої (з ознаками своєрідної фонетичної, морфологічної та словотвірної будови української мови), з другого боку. Останнім часом спостерігаються й негативні тенденції до надмірної лібералізації та демократизації літературної норми, до „орозомовлення” української літературної мови, у зв'язку з чим почали активно вживатися соціально, конотативно й функціонально марковані колоквіальні лексичні одиниці. На активізацію слів, обмежених у вживанні, певною мірою впливає зміна мовних смаків і мовна мода.

Результати процесів актуалізації й пасивізації вже частково відображено в сучасних лексикографічних працях: деякі актуалізовані на сучасному етапі марковані лексичні одиниці кодифікуються без обмежувальних ремарок (відбувається нейтралізація маркованих лексем), а ті, що перемістилися до пасивного словника, здебільшого репрезентовано зі стилістичними позначеннями (простежується перехід до хронологічно маркованої лексики).

4. Відомо, що в періоди різких соціальних перетворень спостерігаються інтенсивні пошуки необхідних назв для позначення явищ, реалій, процесів та понять, що з'являються й поширюються в суспільстві. Одним із способів номінації є використання переорієнтованих слів, тобто лексем, які вживалися в українській мові для позначення зарубіжних, найчастіше західних і дореволюційних денотатів. Зіставлення тлумачень слів у лексикографічних кодексах часів Радянського Союзу та сучасних лексикографічних праць уможливило виявити ці зміни. Відсутність у тлумаченнях посилань „у імперіалістичних державах”, „у капіталістичних країнах”, „у буржуазних країнах”, „в ряді країн”, „у буржуазному суспільстві”, „у царській Росії” та ін. є свідченням того, що слова переосмислилися щодо сучасних реалій і позначають характерні для нинішньої ситуації явища й поняття. Процеси денотативної переорієнтації охопили хронологічно й стилістично (функціонально й конотативно) марковані лексичні одиниці, які позначають економічні, суспільно-політичні, наукові явища й поняття, а також слова, що є назвами реалій і понять зі сфери освіти, навчання, виховання, культури, побуту.

Одночасно відбувається й інший процес – поступове звільнення конотативно маркованих лексем від штучно прищеплених (унаслідок ідеологізації в радянський період) несхвальних, негативних або позитивних, схвальних конотацій та перехід їх до функціонально маркованої чи нейтральної лексики. Деякі марковані слова внаслідок дії процесу деідеологізації змінили конотативний негативний чи позитивний статус на кардинально протилежний. Про зміну конотативного статусу свідчить відсутність (чи з'ява) у сучасних лексиконах оцінних слів: „буржуазний”, „реакційний”, „прогресивний”, „капіталістичний”, „соціалістичний”, „комуністичний”, „ідеалістичний”, „матеріалістичний” тощо.

5. Порівняльний аналіз лексикографічних праць української мови, що виходили друком упродовж ХХ – на початку ХХІ ст., засвідчує стійку тенденцію до зміни значень маркованих лексичних одиниць.

Модифікації семантичних структур маркованих лексем зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками й виявляються в процесах ускладнення та спрощення семантичної структури, розвитку й зникненні омонімії, модифікації значення через субституцію. Здебільшого ці семантичні трансформації значеннєвого наповнення слів не відбуваються автономно, а поєднуються з іншими семантичними й стилістичними перетвореннями. Трансформація значеннєвого обсягу лексичних одиниць – виразний показник динаміки в мові.

6. Продуктивним видом розвитку семантики маркованих слів є процес ускладнення семантичної структури. Семантичних модифікацій, унаслідок яких постали нові значення чи відтінки значень, найчастіше зазнають марковані лексичні одиниці, актуальні й важливі на певному етапі розвитку суспільства. Процеси ускладнення семантичної структури характерні для всіх груп маркованих слів, однак найактивніше вони відбуваються в книжних функціонально й конотативно маркованих лексемах, що функціонують у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, конфесійному стилях сучасної української мови, та хронологічно маркованих лексичних одиницях.

Найпродуктивнішим різновидом лексико-семантичної деривації є метафоризація. Розвиток лексичних значень маркованих слів відбувається і за рахунок метонімічних переносів. Метонімічні відношення найбільш характерні для функціонально маркованої лексики, що становить термінологію певних галузей суспільної діяльності. Під час аналізу виявлено, що на основі цього виду перенесень здебільшого з'являються значення, які вживається в тій самій терміносистемі або в терміносистемах інших галузей знань. Досить продуктивні перенесення на основі суміжності й для соціально маркованих лексичних одиниць.

Ускладнення семантичної структури слів зазвичай супроводжується різнотипними семантичними й стилістичними модифікаціями: процесами розширення або звуження значеннєвого обсягу лексеми, термінологізації, ретермінологізації або детермінологізації спеціальних слів. З'ява нового значення може зумовити аутування (вилучення) з семантичної структури лексичної одиниці неактуальних застарілих значень або до перегруповання його ЛСВ.

7. Досить активний в українській літературній мові процес архаїзації ЛСВ, однак порівняно з кількістю неосемантів, що розвинулися в маркованих лексичних одиницях, лексем, що зазнали спрощення семантичної структури, значно менше. Особливо активно цей процес проходить у хронологічно й територіально маркованих лексичних одиницях, проте такі зміни характерні й для інших груп слів, обмежених у функціонуванні. Зменшення кількості значень відбувається за рахунок вилучення з семантичної структури одного або кількох ЛСВ. У результаті спрощення семантичної структури зазвичай звужується і семантичний обсяг лексеми. В окремих випадках цей процес супроводжується такими семантичними модифікаціями, як розширенням семантичного обсягу, інтродукцією нового значення, перегрупованням ЛСВ у семантичній структурі, об'єднанням кількох значень в одне.

8. Під час зіставлення словників різних темпоральних зрізів виявлено значну кількість омонімів, які належать до маркованої лексики. Лексикографічні праці кодифікують комбіновані омонімічні слова, що репрезентують різні групи лексики, обмеженої у функціонуванні, та частково марковані омоніми, серед яких один – загальноновживане слово, а інший – марковане.

Розвиток омонімії в маркованих лексичних одиницях відбувається шляхом трансформації семантичної структури слова, що вже функціонує в мові, та творення нових слів. На основі зіставлення

лексикографічних джерел простежується й зворотний процес – зникнення омонімії в маркованих лексичних одиницях унаслідок злиття семантичних компонентів омонімічних слів в одній семантичній структурі та вилучення з лексикографічних реєстрів одного з омонімів, не тільки хронологічно, а й стилістично, територіально чи соціально маркованого.

У процесі функціонування деякі марковані слова повністю або частково втратили своє значення й закріпилися з новим, відмінним від того, що вживалося раніше.

9. Дослідження змін у семантичному наповненні й функціонуванні маркованої лексики сучасної української мови на матеріалі аналізу лексикографічних праць виявило взаємозв'язок і взаємозумовленість цих процесів. Значна частина лексичних одиниць, зазнавши певних семантичних модифікацій, змінила сферу свого вживання, а зміщення у функціонуванні слів переважно спричинили перебудову їх семантичних структур.

Порівняльний аналіз лексикографічних джерел засвідчив і стилістичні процеси, що відбуваються в маркованій лексиці: нейтралізацію маркованих лексем, обмін між множинами маркованих слів, переміщення до розряду комбінованої маркованої лексики (у результаті розвитку неосемантів, що належать до різних груп слів, обмежених у вживанні) та частково маркованих номенів (унаслідок з'яви загальноновживаних, стилістично нейтральних лексичних значень та нейтралізації окремих ЛСВ).

10. Зміщення семантичного наповнення, зміни у вживанні й стилістичній кваліфікації маркованих лексичних одиниць свідчать про повновартісні функціональні можливості української мови. Лексико-семантичні й стилістичні процеси, що відбуваються в українській мові, як і в інших мовах, безперервні, бо мова – динамічна система, вона постійно змінюється, розвивається, вдосконалюється як у своїй структурній організації, так і в плані змісту, адаптується до нових запитів, потреб та соціальних умов, у яких перебуває суспільство та мовці.

Результати проведеного дослідження дають змогу прогнозувати тенденції змін у значеннєвому наповненні й функціонуванні різних груп слів і можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення семантичних і стилістичних модифікацій лексичного складу української мови.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. *Кабини О.О.* Про деякі семантичні зміни в лексичному складі нової української мови // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 243 – 249.
2. *Кабини О.О.* До проблеми класифікації маркованої лексики // Система і структура східнослов'янських мов: До 200-річчя В.І. Даля: Зб. наук. праць. – К.: Тов. “Знання” України, 2001. – С. 154 – 161.
3. *Кабини О.О.* Розширення семантичного обсягу маркованих слів у сучасній українській мові // Система і структура східнослов'янських мов: Сучасні тенденції розвитку східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Редкол. В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Т-во “Знання” України, 2003. – С. 166 – 169.
4. *Кабини О.О.* Ускладнення семантичної структури маркованої лексики сучасної української мови // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2004. – С. 131 – 136.

5. *Кабини О.О.* Лексико-семантичні процеси в маркованій лексиці сучасної української мови // Наука і сучасність: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – Том 53. – К.: НПУ, 2006. – С. 187–196.

6. *Кабини О.О.* Зміни в семантичній структурі та функціонуванні хронологічно маркованої лексики // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”. Випуск V. – Херсон, 2007. – С. 64–68.

7. *Кабини О.* Актуалізація окремих груп маркованої лексики в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ століття // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 33–35.

8. *Кабини О.О.* Особливості семантичного розвитку соціально маркованих лексичних одиниць // Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень і методика викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі: Зб. наукових праць / За ред. В.Т. Сулима, С.Н. Денисенко. Ч. 1. Лінгвістика. Лексична семантика. Фразеологія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 61–63.

АНОТАЦІЯ

Кабини О.О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 2007.

У дисертації схарактеризовано основні наукові джерела з лексичної семантики, з'ясовано поняття „лексичне значення слова”, „семантична структура слова”, описано типи семантичних модифікацій, виокремлено основні групи маркованих слів та здійснено їх детальний опис.

Проаналізовано лексико-семантичні й стилістичні процеси, що відбуваються в маркованій лексиці сучасної української мови: актуалізацію й пасивізацію окремих груп лексики, зміни денотативно-конотативного статусу маркованих лексичних одиниць, ускладнення й спрощення семантичної структури маркованих номенів, розвиток значення через субституцію, з'яву та зникнення омонімії, ретермінологізацію, детермінологізацію, термінологізацію, нейтралізацію маркованих лексем, обмін між множинами маркованих слів, переміщення їх до розряду комбінованої та частково маркованої лексики.

Ключові слова: маркована лексика, лексичне значення слова, семантична структура слова, семантичні зміни, актуалізація, пасивізація, переорієнтація номінацій.

АННОТАЦІЯ

Кабини Оксана Александровна. Изменения в семантической структуре и функционировании маркированной лексики. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2007.

Диссертация посвящена исследованию изменений, которые происходят в семантической структуре и функционировании маркированной лексики современного украинского языка, на основе сравнения словарей XX – начала XXI веков.

В работе проанализированы основные научные источники по лексической семантике; определены понятия “лексическое значение слова”, “семантическая структура слова”, “маркированная лексика”; описаны типы семантических модификаций; установлены экстра- и интралингвистические факторы развития лексического состава языка, осуществлена полная функционально-стилистическая классификация маркированных слов.

Маркированная лексика квалифицируется как лексика, ограниченная в употреблении и противопоставленная своими дифференциальными признаками активному, общеупотребительному, стилистически нейтральному номинативному фонду языка. Маркированными считаются лексические единицы, которые фиксируются в словарях с соответствующими стилистическими пометами и комментариями, а также слова, сфера функционирования и коннотативная окраска которых раскрывается в их толковании и цитатах-иллюстрациях.

В составе маркированной лексики выделены стилистически маркированные (функционально и коннотативно маркированные), хронологически маркированные, территориально маркированные, социально маркированные лексические единицы. Отдельной группой представлены комбинированные маркированные слова.

В работе детально раскрыты лексико-семантические процессы, происходящие в разных группах маркированных лексических единиц.

Установлено, что активное функционирование маркированных слов связано с: 1) социальной важностью отдельных реалий, явлений и понятий (книжные стилистически маркированные лексические единицы: экономическая, общественно-политическая, конфессиональная, медицинская, военная, спортивная терминология и лексика); 2) тенденцией к возрождению собственно украинской лексики (территориально маркированные и разговорные функционально маркированные слова); 3) либерализацией и демократизацией литературной нормы (социально маркированная и разговорная коннотативно маркированная лексика); 4) необходимостью номинации новых или возрожденных явлений, реалий и понятий (хронологически маркированные слова).

К пассивному словарному составу перемещаются и пополняют хронологически маркированную лексику украинского языка преимущественно стилистически маркированные (функционально и коннотативно маркированные) лексические единицы со сферы экономики, политики и советской идеологии.

Исследованы процессы денотативно-коннотативной переориентации маркированных слов, определены группы слов, которые претерпели эти изменения: хронологически и стилистически (функционально и коннотативно) маркированная лексика, которая во времена СССР служила для номинации зарубежных, особенно западных, и дореволюционных явлений, реалий и понятий.

Проанализированы процессы усложнения и упрощения семантической структуры маркированных лексических единиц, развитие и исчезновение омонимии, изменение значения вследствие субституции. Самым продуктивным процессом развития семантической структуры маркированных лексических единиц является ее усложнение. Усложнение семантической структуры происходит во всех группах

маркированных слов, но более всего ему подвержены функционально маркированные лексические единицы, которые функционируют в научном, официально-деловом, публицистическом и профессиональном стилях современного украинского языка, и хронологически маркированные слова (историзмы, архаизмы и неологизмы). В большинстве случаев усложнение семантической структуры сопровождается другими семантическими и стилистическими модификациями: процессами расширения и сужения семантического объема слова, терминологизации, ретерминологизации или детерминологизации слов.

Установлена взаимосвязь между процессами изменения семантической структуры и стилистическими модификациями, которые происходят в маркированной лексике украинского языка.

Ключевые слова: маркированная лексика, лексическое значение слова, семантическая структура слова, семантические изменения, актуализация, пассивизация, переориентация номинаций.

SUMMARY

Kabysh O.O. Changes in semantic structure and functioning of marked lexics. –Manuscript.

Dissertation for Candidates Degree (PhD) in Linguistics on speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. M.P. Dragomanov National Teacher's Training University, Kiev, 2007.

Main scientific sources of lexical semantics are characterized in the dissertation, figured out the concept of "lexical meaning of word", "semantic structure of word", defined the types of semantic modifications, main groups of marked words are separated and described in detail.

Lexical semantic and stylistic processes in marked words of modern Ukrainian are analyzed: actualization and pacification of separate groups of lexics, changes in denotative and connotative meaning of marked lexical units, complication and simplification of marked names structure semantics, development of meaning through substitution, the presence and the lack of mononymy, neutralization of marked units, exchange between plural forms of marked words, moving them to the class of combined and partially marked lexics.

Key words: marked lexics, lexical meaning of word, semantic structure of word, semantic modification, actualization, pacification, reorientation of nominations.